

Att "zigenare" bara kunde leva tillsammans med andra människor om de övergav sin egen kultur är en uppfattning som länge funnits i majoritetssamhället. I sin artikel studerar Jan Selling hur begreppet "zigenare" konstruerats facklitterärt i olika historiska kontexter; såväl tyskt och svenskt 1700-tal som svenskt 1900-tal. Enligt honom visar antiziganismen en stark historisk kontinuitet.

"Zigenaren som zigenare"

En facklitterär konstruktion i långt perspektiv

Jan Selling

"Tanken att zigenare och svenskar helt utan inbördes provokationer skall kunna leva sida vid sida är orealistisk", fastslog etnologen Karl-Olov Arnstberg 1998. "Zigenaren" kunde bli en del av samhället endast om "den zigeniska kulturen" övergavs.¹ Tvåhundra år tidigare hade den tyske upplysningshistorikern Heinrich Moritz Grellmann hävdad att "zigenaren som zigenare" var ett "mänsklighetens avskum", som dock med radikal tvångsassimilering kunde civiliseras.² Under första halvan av 1900-talet hade i stället rasbiologiska föreställningar konjunktur. Denna artikel analyserar i ett långt tidsperspektiv relationen mellan olika synsätt riktade mot "zigeniskhet". Analysen tar avstamp i Grellmann för att sedan rikta fokus på den svenska utvecklingen. Ett övergripande syfte är att utveckla begreppet antiziganism.

Begreppet har ännu en oklar status inom forskningen.³ Ändå har det funnit tillämpning i officiellt svenskt språkbruk. Diskrimineringsombudsmannens rapport hade 2004 ingen svensk forskning att luta sig emot när den lanserade definitionen "rasistiskt grundade förhållningssätt till romer".⁴ Inte heller Delegationen för romska frågor hade någon referens till forskning på området när den i sitt slutbetänkande föreslog att antiziganism kunde definieras analogt med Helen Feins definition av antisemitism:

en bestående latent struktur av föreställningar fientliga mot romer som kollektiv, vilka på det individuella planet manifesteras som attityder och i kulturen som myter, ideologi, folkliga traditioner och bildspråk, och i handlingar [...] vilket resulterar i och/eller syftar till att fjärma, driva bort eller tillintetgöra romer just för att de är romer.⁵

Delegationen hade tagit ett steg vidare från DO:s uppenbart alltför smala definition. Båda tar emellertid fasta på kategorin romer, vilket sammanfaller med de alternativa begreppen antiromanism och romafofi.⁶ Forum för Levande historia ger på sin hemsida uttryck för en betydelseförskjutning:

Antiziganism, liksom engelskans Anti-Gypsyism, handlar inte om romernas faktiska egenskaper utan om majoritetssamhällets fördomar. Termen utgår därför från skällsordet zigenare eller Gypsy på engelska.⁷

Med detta synsätt skulle antiziganism kunna existera utan romer och riktas även mot andra än romer. Antiziganismen skulle vara riktad mot en "konceptuell zigenare". I sin kandidatuppsats som är inne på detta spår, skriver juristen Robert Brisenstam: "The Romani individual is a human being, a real person, but the 'Gypsy' is more of a concept, an idea far from reality, especially the Romani reality."⁸

Om "zigenaren" sålunda är en konstruktion kan antiziganismen studeras som en historiskt föränderlig diskursformation i vilken den "konceptuelle zigenaren" tar skepnad och majoritetssamhällets exkluderande praktik utvecklas.⁹ Denna artikels omedelbara syfte är att i ett långt perspektiv identifiera centrala diskurselement i facklitterära konstruktioner av "zigenaren". De texter från 1700- respektive 1900-talen som jag nedan analyserar är skrivna i olika historiska kontexter, skiljer sig i form, genre och diskurspositionering. Men de har det gemensamt att de konstruerar kollektivsymbolen "zigenare" bland annat utifrån referenser till folkgrupper som kan identifieras som romer.¹⁰ Detta gemensamma drag gör det meningsfullt att undersöka intertextualitet. För att markera skiljelinjen mellan min egen diskurs och de analyserades använder jag själv begreppet romer, såsom i Sverige vedertagen beteckning för dessa referensobjekt, medan "zigenare" används i citat och för att beteckna kollektivsymbolen. Min analys fokuserar särskilt på normativa utsagor och betydelsen av rasistiska respektive socialreformistiska föreställningar.

1700-talet har ansetts vara av grundläggande betydelse för "zigenarforskningen". I denna har den tyske historikern Heinrich Moritz Grellmanns bok *Historischer Versuch über die Zigeuner* (1787) tillmätts en central betydelse.¹¹ Jag har därför valt att inledningsvis analysera Grellmanns bok. I relief till denna sätter jag de två äldsta svenska avhandlingarna i ämnet: Samuel P. Björckmans *Dissertatio academica de cingaris* (1730) respektive Laurentius Rabenius *Observationes historiam Ziguenorum illustrantes* (1791). Spåren från dessa 1700-talsdiskurser ska sedan diskuteras genom analys av tre verk från svenskt 1900-tal som varit betydelsefulla inom fältet under bestämda brytpunkter: romer som motiv i Ivar Lo-Johanssons författarskap under den

svenska välfärdsstatens uppbyggnad, Katarina Taikons medborgarrättsliga intervention utifrån en romsk diskursposition och slutligen Karl-Olov Arnstbergs kritik mot mångkulturell tolerans i 1980-talets integrationspolitik gentemot romer.¹²

Syftet med detta språng är att ställa frågan om intertextualitet över tid för att kunna formulera en empiriskt grundad förståelse av antiziganism. Mitt anspråk är därför inte att göra en historiografiskt heltäckande studie.¹³ Inte heller kommer jag att i detta sammanhang gå närmare in på texternas historiska kontext. Min förhoppning är dock att resultaten av undersökningen ska generera ytterligare forskning i dessa avseenden.¹⁴

Ethnymer¹⁵

Romers och resandes historia är ett fält där frågan om förhållandet mellan text och social verklighet ställs på sin spets. Medeltidshistorikern Gabrielle Spiegel har föreslagit en syn på diskurs som synes fruktbar även här: "texts both mirror *and* generate social realities."¹⁶ Först på senare år har uttrycken zigenare och tattare i svensk facklitteratur, som ännu skrivs nästan uteslutande av gadje (icke-romer), övergivits såsom pejorativa och missvisande.¹⁷ Redan av tidiga texter framgår att författare varit medvetna om att deras etiketter skiljer sig från de etiketterades.¹⁸ Fram till 1800-talets slut användes uttrycken zigenare och tattare, jämte en rad folkliga benämningar, närmast synonymt, eller i lagtexter parvis med oklar inbördes innebörd.¹⁹ Från förra sekelskiftet skiljs begreppen åt, varvid "zigenare" definieras som etniskt och nationellt främmande och "tattare" som svenska, men socialt avvikande.²⁰ Socialhistorisk forskning har visat att det inom den grupp som kallats tattare ingått romska och icke-romska resande, men också en andel socialt avvikande utan kopplingar till romers eller resandes kultur.²¹ Genom att det socialt avvikande utifrån en normaliseringsdiskurs gjorts till konstituerande element i konstruktionen av "tattaren" har resande, inordnade i denna kategori, fränkänts egen kulturell identitet och blivit socialt stigmatiserade.²² Emellertid har samma sociala stereotyper och fördomar projicerats på romer, etiketterade som zigenare: kringvandrande paria utanför samhällets normsystem. Enligt Ian Hancock är detta ett grundelement i antiziganismen.²³ Ett andra är rasism i olika former.²⁴ Ett tredje, med betydelse främst i äldre tid, är religiösa myter. Till detta kan läggas fenomenet filoziganism: projektioner av förment positiva "zigenska" egenskaper på romer utifrån en exkluderande och essentialistisk diskurs.²⁵

Forskningsperspektiv

Det är uppenbart att forskarens val av perspektiv får betydelse för den bild av forskningsobjektet som skapas och därmed påverkar vår tolkning av historien. Forskningsresultat har också en utomvetenskaplig karriär som ibland, men långt ifrån alltid, sammanfaller med forskarens intentioner. Forskning om romer kan dels bli normativ för majoritetssamhällets hållning mot den romska minoriteten, dels inverka på romers självförståelse. En stor del av litteraturen har dessutom tillkommit på myndigheters uppdrag eller skrivits av forskare som, upplyfta till "zigenareexperter", fått stort politiskt inflytande.²⁶ Det finns exempel på att socialkonstruktivistisk forskning uppfattats som ett ifrågasättande av en folkgrupps själva existens.²⁷ Emellertid kan dekonstruktion av begrepp och stereotyper i stället användas för att synliggöra social verklighet och gruppidentiteter som dolts bakom ideologiska konstruktioner. Etnologisk forskning om romer har å sin sida i en del fall kritiserats för att ge kulturskillnader en essentiell betydelse och därigenom lägga grunden för kulturrasism, vara kolonialistisk, ohistorisk eller helt enkelt producera missförstånd på grund av bristande kulturell, erfarenhetsbaserad förståelse.²⁸ Emellertid kan etnicitetsperspektiv användas som verktyg för att förstå kontinuitet och förändring i kollektiva identiteter.²⁹ Slutligen har en del av den forskning som tillkommit som reaktion på facklitterär stigmatisering av romer kritiserats för att alltför ensidigt framställa romer ur ett offerperspektiv.³⁰ På motsvarande sätt skiljer sig synen på hur anti-ziganism, i den mån uttrycket används, kan förstås – är den riktad mot den etniska gruppen romer eller mot sociala grupper som av majoritetssamhället etiketterats som "tattare", "zigenare" etc? Ett exempel är frågan om nordisk steriliseringspolitik hade inslag av statlig antiziganism. Forskningsläget tyder på att det inte fanns någon sådan etnisk målinriktning, men att kopplingen förekom i debatten och möjligen varit en drivkraft för olika aktörer samt upplevts på detta sätt av offren.³¹ Ett annat exempel är att Västtyskland ända fram till 1963 hävdade att sinter och romer inte förföljts på rasistiska grunder under nazismen utan som "asociala och kriminella", och att dessa grupper därför inte tillerkändes rätt till kompensation.³²

I idéhistorisk forskning har hävdats att synen på "zigenare" och "tattare" etnifierats i takt med nationalismens och rasismens inflytande.³³ Den norska historikern Anne Minken tillbakavisar detta utvecklingsschema och konstaterar att såväl i vetenskapliga diskurser som i politisk tillämpning "etnifiering veksla[t] med av-etnifiering" hela den tid som romer funnits i Europa.³⁴ Det är således rimligare att tala om två synsätt som existerat parallellt i skiftande styrkeförhållanden och utan inbördes vattentäta skott.

Grellmanns följdiga koncept

Åtminstone för tyskspråkiga och starkt tyskinfluerade delar av Europa skulle man kunna kalla Göttingen-historikern Heinrich Moritz Grellmann för den vetenskapliga antiziganismens, den s k ”zigenarforskningens”, fader. Ryktbarheten härrör enkom från hans bok *Historischer Versuch über die Zigeuner*. Källkritiska och vetenskapshistoriska analyser har visat att verket även utifrån sin samtids kriterier brister i vetenskaplig metod och originalitet. Avgörande för dess extraordinära inflytande är i stället Grellmanns förmåga att genom kompilering av forskningsläget översätta medeltida antiziganism till en modern upplysningsdiskurs och dessutom stöpa den i en attraktiv berättarform fylld av anekdoter. Kontakter inom förlagsväsende och akademier jämnade vägen för publicering i flera upplagor och snabba översättningar till flera språk.³⁵ Det som ska intressera här är det koncept som Grellmanns verk präglar. Enligt Norma Montesino har Grellmann haft paradigmatsk betydelse för den skandinaviska ”interventionsmodellen” långt in på 1900-talet, inte minst via norske prästen Eilert Sundt och finlandssvenske folklivsforskaren Arthur Thesleff, medan hon tillmäter Laurentius Rabenius, som behandlas nedan, mindre betydelse.³⁶ Eftersom Grellmanns originalverk inte granskats ur diskursteoretiskt svenskt perspektiv kommer jag inleda med en ganska utförlig genomgång.

I förordet gör Grellmann klart att ett folk han kallar ”zigenare” har brett ut sig över hela Europa och dragit uppmärksamheten till sig genom ”sällsamma seder och bruk” och framför allt på grund av sin ”fördärvade moral i alla stater brännmärkts såsom mänsklighetens avskum”.³⁷ En stor del av avhandlingen går också ut på att konkretisera romernas påstådda omoral och märkliga seder. Härigenom legitimeras också den antiziganism runt om i Europa som Grellmann ger många konkreta exempel på. Själv anger han som främsta syfte med avhandlingen att på empiriska grunder förlägga ”zigenarnas” ursprung till Indien, vilket han gör framför allt med utgångspunkt från språkjämförelser mellan ”zigenarspråk” och sanskrit. Om denna slutsats underbyggs empiriskt hemfaller Grellmann åt ren spekulatör med sitt påstående att romerna skulle vara ättlingar till den lägsta kasten, ”de oberörbara” *schudras*. Tesen konstrueras enkom utifrån associeringen av romer som ”avskum” i Europa med *schudras* som Indiens ”avskum”.³⁸

Grellmann menar att romer envist vägrar att anpassa sig och resonerar då kring kultur och etnicitet på ett sätt som definitivt skiljer hans diskurs från 1800-talets biologiska rasism. Romerna framställs som lata, smutsiga, tjuvaktiga, listiga, bedrägliga, smaklösa och omoraliska, men egenskaperna anses förvärvade: produkter av romernas sociala miljö. Till och med hudfärgen menar han är förvärvad: orsakad av smuts, rök, sol och att barnen

insmörjs med svart kräm och sätts i solen. I denna tidiga form av rasism konstrueras alltså även vitheten som en norm, i princip uppnåelig för alla som låter sig civiliseras:

Att zigenaren från generation till generation fortplantar sin svarta färg mer genom uppfostran och levnadssätt bevisas av erfarenheten. Bland dem som utövar musik i Ungern eller tjänar som soldater i kejsrerliga arméer [...] finner man många vars härkomst inte på något vis kan igenkännas på deras färg.³⁹

I romernas "ständiga kringvandrande" och envisa fasthållande vid sin kultur ser Grellmann en parallell med judarna. Traditionsbundenheten ser han som en typiskt orientalistisk egenskap och inskjuter tanken att de "medvetet ålderdomliga mohammedanerna" dragit nytta av just denna i sitt segertåg i Orienten. Grellmann ser en skillnad i att religionen för judarna är det konstituerande, medan religionen för romerna påstås vara utbytbar eller likgiltig.⁴⁰ I stället lyfter Grellmann fram levnadssättet och framför allt språket som etniskt konstituerande. Med hänvisningar till romska språkliga kontinuiteter genom tid och rum tillbakavisas den populära tesen om att det skulle vara ett "påhittat" språk.

Antiziganismen framstår hos Grellmann som en nödvändighet, som emellertid måste vara effektiv och inte bör gå över styr. Han ger flera exempel på, och reflekterar i vissa fall med avståndstagande över, att samma fördomar och myter som riktades mot judar även riktades mot romer: bland annat förräderiet som ledde till Jesu korsfästelse, spioneri för turkarna, kannibaliskt intresse för majoritetsbefolkningens barn, allehanda svartkonst, bedrägerier och hämndlystnad. Ofta riktades diskriminerande lagar både mot judar och romer.⁴¹ Han visar dock själv prov på en tidstypisk kombination av antisemitism och antiziganism när han frågar sig hur folk kan vara så dumma att de fortfarande handlar med bedrägligt folk som romer och judar.⁴²

Att romerna var ett folk som tvingats utvandra från sitt ursprungsland lästes, precis som judarnas historia, in i en kristen kontext.⁴³ Enligt Grellmann drog romerna nytta av religiös vidskepelse och framställde sig som pilgrimer från Egypten för att få fribrev av den katolska kyrkan, vilket även lyckades: "Denna godtrogenhet, att utifrån deras egna påståenden hålla zigenare för verkliga pilgrimer var källan till ett märkligt överseende med dem. Man ansåg dem nämligen vara heliga..."⁴⁴ Han talar om en "zigenarnas guldålder" i Centraleuropa från deras ankomst på 1420-talet, som dock vändes i sin motsats ett halvsekel senare – enligt Grellmann till följd av romernas beteende. Emellertid omtalar han även en religiöst inspirerad källa till antiziganism som så sent som på 1700-talet var i omlopp. Enligt

denna var romerna tyska judar som hade överlevt pogromerna i mitten på 1300-talet, då judarna gavs skulden för att ha spridit pesten genom att förgifta brunnar. Judarna skulle ha överlevt som flyktingar i skogen och 50 år senare återinträtt i städerna och då utgett sig för att vara pilgrimer från Egypten och hittat på ett eget språk: "Att alltså på detta sätt de från Tyskland nästan helt och hållet utrotade judarna återkom."⁴⁵ Källan var den inflytelserika orientalisten Johann Christoph Wagenseil, som själv var mindre antisemitisk än sin omgivning, men som på detta sätt skapade en diskursiv länk mellan medeltida antisemitism och modern antiziganism.

I ett annat avsnitt leder Grellmanns indignation över antiziganismens excesser till att han avslöjar en massavrättning i Ungern 1782 som ett gigantiskt justitiemord. Över 40 romer, ursprungligen gripna för stöld, hade i en och samma rättegång dömts till döden för kannibalism och därefter avrättats. Grellmann visar att man inte hade hittat några lik efter de personer som romerna anklagades för att ha mördat, att de påstått försvunna var vid liv och att domen fällt på grundval av erkännanden framkomna genom tortyr. Det intressanta är Grellmanns slutsats: att domaren, utifrån urgamla, invanda fantasier och föreställningar i antisemitisk efterföljd, fått ett infall att romerna måste ha ätit upp de påstått försvunna.

Ivern att avslöja justitiemordet kan ses som ett led i Grellmanns strävan att modernisera antiziganismen: att befria den från bestämda myter. En av dessa myter är enligt författaren en utbredd uppfattning om romers benägenhet för kannibalism, vilken alltså skulle utgöra en resonansbotten för hans samtids läsare att acceptera den officiella versionen av massavrättningen i Ungern 1782. Grellmann utnämner den grekiske historieskrivaren Herodotos till mytens upphovsman, utifrån dennes påståenden om utbredd kannibalism bland dem som Grellmann anser vara romernas indiska förfäder. Han refererar också till att Elisabeth I begagnade sig av denna myt för att legitimera fördrivningen av romerna från England och identifierar den antisemitiska förebilden:

Sanningshalten i beskyllningen blir ju ytterligt misstänkt då den redan för mycket längesedan, innan den förste zigenaren beträtt Europas mark, användes för att bringa judarna i vanrykte.⁴⁶

I Grellmanns diskurs ter sig omskolningen av romen som något fascinerande; upplysningen ställd på sin spets:

Verkade en pojke [...] på väg att bli människa... bröt den råa naturen åter fram, han fick ett återfall och blev åter från topp till tå zigenare. Men saken är inte alldeles omöjlig. Var det annorlunda med de Sachsare som Karl den Store gjorde till kristna?⁴⁷

För Grellmann indikerar romers listiga och trickrika tjuverier "naturliga anlag och förmågor" som rent teoretiskt skulle kunna länkas i andra banor. Bara romen upphörde att vara rom kunde hon bli en tillgång för samhället i stället för ett hot – Grellmann tänker tanken på dekonstruktionen av romen fullt ut: "Hur mycket mindre skulle man känna igen en zigenare om han som barn, redan under de första dagarna av sitt liv togs från sin smutsiga moder och uppfostrades av rena händer."⁴⁸

En av de få övriga positiva egenskaper som anförs är vissa romers virtuosa musikalitet, vilken även lett till inbjudningar vid hoven.⁴⁹ Med viss beundran skriver han att romer ofta har välformade kroppar och stark hälsa. Andra positiva egenskaper som han anför är att romer aldrig begår självmord eller barnamord. Han tar däremot avstånd från en del skönlitterära författares "svärmeri" för romer.⁵⁰ Romer påstås också ovilliga att aga sina barn, vilket utifrån dåtidens uppfostringsideal var ett tecken på bristfälligt uppfostran. Som så ofta hos Grellmann utmynnar resonemanget i en cynisk slutsats:

Denna zigenarnas överdrivna kärlek till sina barn har för övrigt den nyttan med sig att om de står i skuld till någon kan gäldenären [...] ta ifrån den skuldsatte dess barn och på detta [...] få sin fordran åter.⁵¹

Slutsatsen är intressant, eftersom bland annat svenska socialmyndigheter och norska Omstreifermissionen under 1900-talet använde sig av motsvarande utpressningsmetod för att uppnå bestämda syften. I stort föregriper Grellmann en modernt interventionistisk syn på romerna där inte det exotiskt romantiska står i förgrunden, utan strävan att genom tvångs-assimilering undertrycka det sociala problem som görs synonymt med den romska kulturen. Grellmanns bedömning är att landsförvisningspolitiken misslyckats, det vill säga, romerna finns trots 300 år av förföljelse kvar i de flesta europeiska länder. Orsaken är, menar han, att det alltid finns någon stad eller något furstendöme som tolererar romer, varifrån de sedan kan sprida sig på nytt. Och även om hela det kristna Europa skulle vara enigt skulle det Osmanska riket fortsätta att utgöra ett brofäste för romerna eftersom "Osmanen tolererar varje nation på sin mark".⁵²

Avhandlingen utmynnar i en avvägning, uppenbart influerad av utilitarism och merkantilism. Förvisningen fungerar inte. Bestraffningars avskräckande effekt tror han inte på. Och även om det gick att fördriva romerna fullständigt vore det slöseri:

statsvetenskapen lär satsen att en större folkmängd är bättre än en mindre. Med *zigenaren som zigenare* [min kursiv.] skulle förvisso ingen stat ha något att förlora [...] Men om man tänker sig zigenaren när han har upphört att vara zigenare, tänker sig honom med sin fruktbarhet och talrika avkomma

som omskolats till användbara medborgare och man kommer märka hur dålig ekonomi det vore att slänga bort honom som slagg.⁵³

En del författare som varit inne på samma tankegångar hade förordat slaveri i statlig regi, vilket Grellmann av praktiska skäl avvisar:

Om man inte riktar in sig på att förbättra deras medvetande skulle man antingen behöva låta dem dö ut eller ställa varje generation under straffångens tvång. Det första får väl inte ske, emedan, om de vore utdöda inte skulle vara till nytta för någon stat, det måste alltså vara möjligt för dem att fortplanta sig. Men vad skulle man göra med denna mängd människor och deras avkomma? Skulle inte vissa regeringar behöva bygga hela städer bara för att spärra in dessa många tusenden?

Grellmanns svar på detta dilemma är inte koncentrationsläger utan ett program med ”omsorg för att upplysa deras förstånd och för ett godare hjärta”.⁵⁴ Programmet är den enligt Grellmann ”briljanta förordning” som Joseph II just utfärdat för Siebenbürgen och Ungern, vilken kan ses som exempel på upplyst despotism.⁵⁵ I Ungern hade man 1768 infört förbud mot att bo i tält eller hyddor och att ”ströva genom landet”, förbud mot att idka hästhandel, förbud av romernas politiska organisering samt förbud av språket och romsk klädedräkt. Folkgruppen skulle hädanefter kallas ”nybönder” (ty. *Neubauer*). Inom loppet av några månader skulle alla romer ”ge upp sitt zigeniska sätt att leva”, slå sig ner i städer, bygga sig ordentliga hus, anmäla sig som soldater eller underkasta sig en godsägare.⁵⁶

I praktiken tvangs flertalet med detta dekret bli livegna. 1772 skärptes lagen genom att romer tvingades bevisa sin försörjning för att ha rätt att bilda familj. Romer som inte kunde leva upp till kravet och redan hade barn fräntogs dessa. Enligt Grellmann genomfördes det med våld i en massaktion den 21 december 1773 då alla romska barn över fem år i hela Pressburgs kommitat bortfördes och utplacerades hos ungerska bönder som fick 18 gulden om året för besväret. Aktionen upprepades påföljande år.⁵⁷ I Siebenbürgen 1782 infördes förbud mot kringströvande och tältande, romer tvingades bli bofasta och underkasta sig en godsherre, den som ”slarvar med fältarbetet” straffades med prygel. Obligatorisk religionsundervisning och skolplikt infördes. Romer uppmanades ”flitigt ... gå i kyrkan och bevisa sitt kristna sinnelag”, underkasta sig kyrkomännens anvisningar och majoritetskulturens språk, mat- och klädvanor. Förbud infördes mot att hålla hästar, att handla på marknader och mot att låta barnen springa nakna i andras åsyn. Barn av olika kön förbjöds sova tillsammans.⁵⁸ Programmet, som alltså ideologiskt legitimeras av Grellmann, var förbluffande likt det som praktiserades av Omstreifermissionen i det norska lägret Svanviken under en stor del av 1900-talet.⁵⁹

Den svenska "zigenarforskningens" rötter

Då "zigenarforskning" på kontinenten hade ytterligt låg status vid tiden före Grellmanns publikation har det spekulerats i om han inspirerats av den svenska Kungl. Vitterhetsakademins uppsatstävling 1779 på temat "Undersökning om de så kallade tattare eller zigeuner, cingari, bohemiens, deras härkomst, lefnadssätt, språk m.m. samt om när och hwarest några satt sig ner i Sverige". Norma Montesino har påpekat att det inte är belagt och dessutom osannolikt, med tanke på uppsatsens svenska tema, som hon läser in i ett statligt nyttighetstänkande kring fattigdomsbekämpning. Å andra sidan förekom ett rikt utbyte mellan svenska och tyska intellektuella varför Grellmann mycket väl kan ha känt till tävlingen, till vilken emellertid endast ett bidrag inskickades.⁶⁰ Med detta vill vara sagt att det i Sverige gjordes försök att lyfta ämnets status även om kontexten tarvar ytterligare forskning.

Elin Strand har i en artikel jämfört två av de tidigaste svenska avhandlingarna om romer, båda framlagda vid den filosofiska fakulteten i Uppsala: Björckmans 1730 och Rabenius 1791. Strand konstaterar att avhandlingarna omsluter en övergångstid:

Medan Björckmans avhandling verkar vara helt opåverkad av upplysningstidens tankar, är tongångarna i Rabenius avhandling [...] färgade av upplysningssidéernas tro på människans förnuft.⁶¹

Men kronologin inbjuder även till att diskutera Grellmanns inflytande. Hans avhandling måste ha imponerat redan genom sitt omfång på nära 350 sidor, under en tid då filosofiska avhandlingar i Sverige sällan omfattade mer än ett 20-tal sidor. Sålunda inleder Rabenius att den som efter Grellmann "ville skriva något om zigenare tycker sig vara ute i ogjort väder".⁶² Rabenius ifrågasätter dock läromästarens allmänt vedertagna slutsats att romerna kom till Centraleuropa på 1400-talet. Rabenius driver tesen att romer kommit till Sverige redan på 1200-talet och kanske ännu tidigare. Han anför ett historiskt dokument med omtvistad innebörd. Följande passage citeras ur Kung Birgers stadga från 1303 efter en tryckt utgåva, daterad 1687:

rikets invånare besvärades på grund av ideliga intrång av kringströvande följen av klienter (*clientes*) och löpare (*cursores*) och usla män (*garciones*)..., så kallade *sculuara*, framför allt av utlänningar utan någon särskild ledare: Dessa hade på många ställen gjort sig kända för att i hemlighet ha begått dråp (*mord*), stölder, plundring och mängder av andra helt oacceptabla brott [...]

Det intressanta för min undersökning är hur Rabenius begrundar sin slutledning att stadgan verkligen syftade på romer. Att det i en tryckt utgåva är

1687 påstods vara ”den allmänna meningen” att det ”rörde sig om zigenare eller tattare” anser Rabenius inte vara ett tillfredsställande bevis. Han argumenterar i stället för att det måste ha handlat om ”zigenare” eftersom de betedde sig ”som zigenare”: ”Att det rör sig om zigenare i denna kung Birgers stadga anser vi stå utanför varje tvivel ... på grund av deras seder och levnadssätt...”

Rabenius ger här exempel på hur fördomar i vetenskapliga sammanhang kan befästas genom cirkelresonemang: den som betar sig som bilden av ”tattare” blir ”tattare” och kan tas som belägg för hur ”tattare” är.⁶³ En närliggande hypotes är att den detaljerade katalogen av ”typiska zigenarbrott” hos Grellmann och andra ”zigenareexperter” än i dag bidrar till att romer misstänks på etniska grunder när ”typiska zigenarbrott” begåtts. Möjligen är detta fenomen en nyckel till förståelsen av hur romerna som folk stigmatiserats genom användning av ständigt återkommande referenskoder.

Hos Rabenius är den biologiska rasismen mer uttalad än hos Grellmann. I inledningen heter det:

Det finns olika sådana människoraser, vilka kan åtskiljas från varandra genom skiftande seder, böjelser och yttre utseende, och det saknas inte mycket berömda män, vilka på grund av deras olika kroppsbyggnad och ansiktsform velat indela människorna i vissa grupper.⁶⁴

Rabenius ansluter sig till Grellmanns tes om romers språk och ursprung. Traditionsbundenhet och ”medfödd lättja” tillskriver han romernas ”orientaliska rastillhörighet”. Han delar kritiken av antiziganismens mest brutala inslag: ”Det är välbekant att staten överallt tagit förordningar och drakoniska lagar till hjälp för att utrota detta folk.” Rabenius nämner bland annat att kyrkan genom Laurentius Petri förbjöd präster att döpa och begrava romer. Han refererar också beslutet 1637 om att landsförvisa alla romer från Sverige och att manliga romer som dröjde sig kvar ”skulle utan rättslig process hängas”. Sin samtids lagar tror han däremot ska bli ihågkomna ”för lagstiftarnas mildare beslut, då dessa ... avser en förbättring snarare än bestraffningar”. Exempel på detta är enligt Rabenius att romer ”äläggs ... utvälja åt sig en fast boplat och en hederlig sysselsättning” och i gengäld ska få bedriva viss handel. Rabenius anför också att kyrkolagen nu ålagt präster att döpa romska barn ”och samtidigt uppmanade föräldrarna att skaffa sig fasta boplatser och omfatta den kristna tron; om de vägrade att göra detta skulle barnen överlämnas för att uppfostras av samhället”. Liksom Grellmann menade alltså denna svenska forskare att de påstådda rasegenskaperna kunde tränas bort eller åtminstone förbättras, till nöds med hot om kidnappning i statlig regi.

Tar vi nu steget ett drygt halvsekel bakåt, till Samuel P. Björckmans

avhandling år 1730 framgår diskursiv kontinuitet och förändring. Till skillnad från Grellmann och Rabenius läste Björckman in romernas kringvandrande i en religiös kontext: som Kains ättlingar, förbannade för att deras förfäder "vägrade ge husrum åt Kristus och hans moder" och som äkta eller falska pilgrimer på botgörelsevandring. Björckman kunde på empiriska grunder motbevisa Wagenseils teori. I stället slöt han sig, med hänvisning till en egen undersökning där en svensk rom kunde tolka "egyptiska" ord insamlade i Holland på 1500-talet⁶⁵, till att romerna hade ett eget språk, som han trodde var nubiskt.

I Björckmans avhandling saknas rasbegreppet helt. Han anser emellertid att förvärvade egenskaper kan ärvas och diskuterar vidlyftigt varför människor utanför Europa ofta inte är vita. Enligt en teori skulle senare tidens "zigenare" i själva verket vara stråtrövare som medvetet gjort sin hudfärg mörkare för att simulera släktskap med de ursprungliga pilgrimer som återvänt till Egypten (Nubien), och få samma privilegier: "det är utan tvivel därför som man i en avlägsen vidskeplig tid ansåg det orätt att utsätta dem för våld." För Björckman är det en öppen fråga huruvida romerna "efter fullgjord ånger under sju år återvänt till sitt hemland" och därefter nya grupper kommit, eller om romerna helt enkelt genom list och undanflykter dröjde sig kvar med ständigt nya fribrev och tillflyktsorter i Europa.

Men även diskursiv kontinuitet kan påvisas: i likhet med Grellmann menar Björckman att romer "följer och bekänner sig till den religion, som är gällande i det område, där de fått slå sig ned", vilket i denna diskurs inte anses som något positivt. Tvärtom stärker det argumentationen att romerna lurade sig till välvilja och sedan svek sina värdar som tvingades reagera med antiziganism. Även negativa stereotyper uppvisar kontinuitet. Ett citat från en Philippus Knipschildus menar Björckman ger "en nära nog fullständig sammanfattning" av romernas karaktär:

Att de är en hop tjuvar och en drägg av de uslaste människor från olika länder, inte så avlägsna utan även närbelägna, vilka sätter upp sina tält utanför städerna på åkrar och vid korsvägar, ägnande sig åt förräderi, plundring, bedrägerier, stölder och söker sin utkomst genom kiromanti, lurendrejeri och nöjesunderhållning av människor.

Redan denna svenska avhandling från 1730 befäster således "zigenare" som ett entydigt negativt begrepp, oupplösligt konnoterat med fattigdom, kriminalitet, tiggeri och kringvandrande.

Filoziganism som moderniseringskritik

Boken *Zigenare* utgavs första gången 1929 som en sammanställning av Ivar Lo-Johanssons "reseböcker", där författaren beskriver sitt möte med en för honom främmande och fascinerande kultur. I upplagan från 1955 har en ny del tillkommit som kritiskt kommenterar det svenska majoritetssamhällets behandling av romer. Författaren tar ställning mot påtvingad assimilering och pläderar för romernas rätt både till drägliga sociala levnadsvillkor – framför allt skolgång och bostad – och till kulturell särart. I den senaste upplagan från 1963 har en efterskrift tillfogats, där han resignerat menar att Sverige valt assimileringens väg och att "zigenarna... kommer att försvinna som ras".⁶⁶

Ivar Lo använder begreppet ras omväxlande i biologisk och i sociokulturell betydelse. I skriften från 1955 skriver författaren: "I det ytterst ringa antal fall, där tattarblod inblandats, höll zigenarna själva noga reda på det. Den svenska zigenarstammen var därför rasligt sett påfallande ren."⁶⁷ I efterskriften från 1963 tenderar författaren snarare till ett sociokulturellt rasbegrepp. Kanske är det en förskjutning i takt med tidsandan, vilket Ivar Lo emellertid inte alls kommenterar. När första delen skrevs 1929 var rasbiologin en hegemonisk intervention som vann statligt stöd.⁶⁸ Den falnade senare, men levde kvar i vardagligt språkbruk och allmänna referensramar.⁶⁹ På 1960-talet kunde man alltså fortfarande tala i termer av ras, men knappast längre i egentlig biologisk betydelse. 1963 skriver författaren:

Svenskarna har beslutat sig för assimilation, att de ska bli som svenskar, och zigenarna själva har tvingats att acceptera. De kommer att försvinna som ras, med sin gamla vandringskultur och sin stammoral, och på det sättet kommer ju också frågan slutgiltigt att lösas.⁷⁰

Den senare uppfattningen påminner om upplysningstänkarnas synsätt, vilket låg till grund för den upplysta despotismens politik: att "zigenaren som zigenare" skulle försvinna genom omprogrammering, även om människorna och deras ättlingar fortlevde. Ivar Lo delade alltså uppfattningen om att "zigenarens" essens var sociokulturell, men hävdade att det moderna samhället borde kosta på sig att erbjuda en nisch för "zigenaren som zigenare". Han fäste uppmärksamheten på att regeringsdirektivet till 1954 års "zigenarutredning" framhöll erfarenheterna från Norge och Finland som förebild i arbetet med att "påskynda zigenarnas anpassning till samhället". Förutom det faktum att utredningen hade kvar "tvångsmässiga åtgärder" i sin repertoar, dvs sterilisering och tvångsomhändertagande av barn, såg Ivar Lo ett särskilt hot just i det norska exemplet, det vill säga Omstreifermissionens praktik.⁷¹

Den första delen av Ivar Los bok som alltså skrevs 1929 vittnar om en starkare teoretisk förförståelse än 1950-talets mer erfarenhetsbaserade perspektiv. Denna förförståelse visar förbluffande likheter med 1700-talsdiskursen om romer. Ivar Lo diskuterar etniskt konstituerande karaktärer bland "folken i förskingringen" på ett sätt som inte skiljer sig stort från Grellmanns:

judarnas styrka har varit deras religion, zigenarna ha av de flesta betraktats som indifferentia i religiöst hänseende [...] juden har en enastående anpassningsförmåga... zigenaren nästan ingen..., tvärtom är han stolt, fräck och fri. Resultatet måste med de förutsättningar under vilka han gjorde sitt inträde i Europa bli som det blivit. Och i dag rymma judarna bland sig de rikaste, zigenarna de fattigaste.⁷²

Källkritiskt framhåller Ivar Lo det osäkra i dateringen av romernas ankomst till Europa utifrån myndighetsdokument: "Om zigenarna talar man aldrig annat än när ett mord föröfvats, en stöld begåtts, en dom avkunnats",⁷³ men han återger som en av flera ursprungsteorier legender om romer som pilgrimer från Egypten, vilka förbannats för att de vägrat jungfru Maria och hennes son härbärge.⁷⁴ Liksom 1700-talets upplysningstänkare ser Ivar Lo antiziganismen som självförvållad samtidigt som han tar avstånd från dess brutalitet:

de började återgälda all denna gästfrihet från sina värdfolk med den fräckaste oförskämdhet. [...] Folken tröttnade och en häftig reaktion efterträdde zigenarnas tidigare bekymmerslösa framfart i länder, där de fått vada i mjölk och honung. De avskildes fullständigt från samhället, med vilket de i grund och botten aldrig känt sig förenade, och snart störtades de in i de mest skoningslösa förföljelser från just dem som förut varit deras beskyddare.⁷⁵

Denna gemensamma historiebild till trots är Ivar Lo i motsats till Grellmann svuren motståndare till kulturella avprogrammeringsprojekt och tvångsassimilering av romer.

Ivar Lo-Johanssons bok spreds i massupplaga, vilket förmodligen hade minst lika mycket med författarens popularitet som med ämnet att göra. Boken kan analyseras i termer av en filoziganism som är mer mångfacetterad än romen som litterär symbol:

- Ivar Lo är uttalat positivt inställd till den romska kulturen så som han förstår den; han tar aktivt ställning för romers rättigheter och mot fördomar
- hans bild av den romska kulturen betonar motsatsen till det västerländska och till det svenska

- författaren projicerar egenskaper som han saknar i den egna kulturen på den romska

Ivar Lo framställer det som att han blev respekterad av många romer för sitt genuina engagemang.⁷⁶ Bland annat hjälpte han romer i förhandlingar med myndigheter. Han blandade sig även i frågan politiskt och skrev brev till FN:s generalsekreterare för att romers rätt att resa mellan olika länder skulle genomdrivas på ett internationellt plan. Den detaljerade skildringen av romers diskriminering i Sverige är också ägnad att väcka opinion.

Ivar Lo uttalar målsättningen att komma bort ifrån romantiserande synsätt, men lyckas endast delvis eftersom han i synnerhet i den tidigast skrivna delen med litterärt språk återger legender, skrönor och myter, som vore de lika reella som berättelsens materiella sceneri. Samtidigt reflekterar Ivar Lo över sina egna bevekelsegrunder att gå så djupt in i ämnet att han under ett par års tid lever med romer och allvarligt funderar över om han själv skulle kunna leva ett sådant liv:

Det vore en överdrift om man sa att zigenarna, som de äro och som vi äro, representera ett mål för en tillvaro och ett liv för oss. Men de representera likväl en del av vår längtan, som innehåller något av den otillfredsställelse med vår egen tillvaro som vi nämna under många namn.⁷⁷

Vad är det för längtan som romerna representerar för Ivar Lo? Ser man honom som arbetarförfattare är det överraskande att det handlar om vad som i dag skulle kallas *slow life*-ideal:⁷⁸

Många med mig har funnit hetsen i vår civilisation livsfientlig. Karriärdrift, inbillad brådska, ofta en brådska som endast bestod i den allmänna farten, höll på att göra svenskarna till ett folk som varken hörde eller såg någonting omkring sig. Jäktet stal tanken.⁷⁹

Katarina Taikons intervention

I boken *Zigenare är vi* skriver Katarina Taikon självbiografiskt och samhällskritiskt utifrån en romsk diskursposition. Hennes anspråk är både att ge en bild av den egna kulturen som motbild till romantiserande eller nedsättande stereotyper i litteraturen och att kommentera det svenska majoritetssamhällets behandling av romer. Taikon är den första svenska romska författaren som får stort genomslag, både litterärt och som samhällsdebattör. Tidsmässigt omsluter hennes författarskap övergången från ett öppet diskriminerande svenskt samhälle som in på 1960-talet legitimeras med akademisk anti-ziganism till dagens samhälle där romer formellt har samma rättigheter som andra, men där fördomar och stereotyper i stor utsträckning består.

Zigenare är vi kan läsas i dialog med Ivar Lo-Johanssons *Zigenare*, därför att de behandlar samma ämnen – romsk kultur och svensk diskriminering av romer – men utifrån olika diskurspositioner och med olika slutsatser. Katarina Taikon beskriver sin uppväxt som starkt definierad av den romska kulturen, men är samtidigt kritisk till en del konservativa och patriarkala inslag, såsom tvångsgifte. Kringresandet ges en rationell förklaring såsom en månghundraårig anpassningsstrategi.⁸⁰ Taikon iakttar att moderniseringen ställer nya krav på anpassningsstrategier. Hon beskriver också hur samhällets diskriminering minst lika starkt som den romska kulturen definierat romskt liv i Sverige under hennes uppväxt. Det gäller inte minst social diskriminering, som ofta tagit sig uttryck i dubbelbestraffning, vilket kan illustreras av följande replikskifte mellan Taikons far och en landsfiskal:

– Herr Taikon, jag tror ni försöker påskina att det är mitt fel att ni inte lever som andra människor. Jag ska tala om för er, att jag tycker ni ska ta ett riktigt arbete och leva som alla andra gör! Hur skulle det se ut om alla levde som zigenare? Nej, bevara mig väl!

– Jag förstår herr landsfiskal, och då gör vi så här: i morgon vill jag för mig och mina barn ha en lägenhet och sedan vill jag komma i åtnjutande av alla de rättigheter, som tillkommer mig. Samtidigt ska jag be att få anmäla mina skolpliktiga barn. [...]

– Åja, lugna sig nu, Taikon. Ni har missförstått mig. Så enkelt är det minsann inte. Jag kan inte skaffa er någon bostad och inte heller kan jag lova att era barn får börja i skolan. Och Taikon som varken kan läsa eller skriva kan inte räkna med att få något arbete här i kommunen. Vad tror ni folk skulle säga om ni fick bostad här? Jo det ska jag tala om: vi skulle få en massa klagomål från grannarna [...] Sen kan jag säga er att om Taikons barn skulle börja här i skolan så skulle de bli trakasserade och det vill ni väl inte utsätta barnen för?⁸¹

Här uppträder herr Taikon inte alls som kuvad, utan står upp för sina rättigheter på samma sätt som författaren själv gjorde i den svenska offentligheten.

Katarina Taikon beskriver också hur diskrimineringen internaliseras. I en historia från sin barndom skriver hon: "Det är ingen idé att göra något far inte tycker om. Man måste hela tiden sköta sig exemplariskt. Aldrig får vi göra något, som kan stämpla oss som dåliga zigenare."⁸² Det innebär bland annat stor självdisciplin när det gäller renlighet och starkt fördömande av minsta snatteri: "Om du stjälar så får alla zigenare lida för det!"⁸³ Flickan Katarina vill inte längre acceptera underordningen:

– Måste vi verkligen uppföra oss bättre än andra människor? [...] Jag står inte ut här längre. Jag har sett hur andra har det och jag vill ha det likadant.⁸⁴

Dynamiken av att kollektivrelaterad stigmatisering internaliseras i form av krav på kollektiv självdisciplin återkommer emellertid i den vuxna Katarina Taikons syn på sent invandrade romer:

Det finns zigenare bland oss som beklagar denna invandring av vad de kallar utländska zigenare. De menar att eftersom levnadsvillkoren för zigenare ofta är så hårda i andra länder har dessa måst tillägna sig en livsstil, som då och då tar sig väl ruffa uttryck. Eftersom allmänheten vanligtvis inte kan skilja på individ och grupp är det risk för att detta fåtal 'hårda' zigenare försenar och omintetgör resultatet av de svenska zigenarnas arbete för ökad förståelse.⁸⁵

I detta sammanhang menar hon också att personer från andra länder som begått brott ibland "utger sig för att vara zigenare", eller uppfattats och påståtts vara "zigenare" därför att de var "svarta".

Boken *Zigenare är vi* avslutas med en historieskrivning och historiografi. Hennes kortfattade redogörelse för romernas ursprung och den statliga europeiska antiziganismen fram till 1700-talets mitt skiljer sig inte stort från Grellmann och Ivar Lo. Det är litteraturens tolkningar och kontextualiseringar av fakta som Katarina Taikon utmanar. I kontrast till Ivar Lo, som hon menar endast befäster orealistiska och romantiska skildringar av romer, lyfter hon fram socialmedicinaren Johan Takmans skildringar, bland annat genom att referera följande citat:

Jag är ganska obegåvad som estet, och det var väl därför jag inte upptäckte zigenarromantiken, när jag vintern 1950–1951 och ytterligare några vintrar under femtiotalet besökte de familjer som då ännu bodde i tält. Tälten var gråa. De gamla kaminerna svarta. Gytjtjan runt kaminerna var svart. Och ungarna, som stod så nära kaminerna de kunde för att suga åt sig värmen, frös lika mycket som vanliga svenska ungar skulle ha gjort i en sådan bostad.⁸⁶

Likt Ivar Los och Katarina Taikons skildringar fick Takmans betydelse för den verklighet han beskrev, i hans fall mycket konkret då hans expertutlåtande efterfrågats för att motivera en avhysning av romer från Stockholm 1950, vilket han inte ville medverka till.

Katarina Taikon menar vidare att historikern och språkforskaren Allan Etzler som 1944 disputerade på avhandlingen *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* bidragit till att ha "fördröj[t] utvecklingen i åtskilliga år" med sin slutsats om det skadliga i att "zigenarna blanda sig med svenska folket". Taikon menar att Etzlers resonemang förstärkte och legitimerade gadjelärares och gadjeföräldrars sega motstånd mot romer i klassrummet.⁸⁷

Hon tar upp att landets då tongivande "zigenarexpert", Carl-Herman Tillhagen, så sent som 1963 kunde stoppa ett pedagogikprojekt för romer med fördomsfulla resonemang om romers vandringslust och disciplinproblem samt med uttalanden om att "zigenaren har dålig psykisk ork".⁸⁸ Slutligen framhåller Katarina Taikon betydelsen av att romer själva skaffar sig tillträde till det offentliga samtalet. I gengäld vill hon se att myndigheter verkligen tar del av romers självartikulation.⁸⁹

"Det oblida öde att vissa människor fötts till zigenare"

Etnologen Karl-Olov Arnstberg kommenterade 2009 i en tillbakablickande artikel de negativa reaktionerna på hans 1998 publicerade bok *Svenskar och zigenare*. Han menade att fördömanden från debattörer och forskare berodde på att han "utifrån empiriskt material helt kort [skrivit] om en grupp polska romer som i betydande utsträckning försörjde sig på att råna äldre människor i deras bostäder". I sin tillbakablick vände han sig mot en "disciplinerande" och "tabuiserande" påtryckningskultur, subsumerad under begreppet "politisk korrekthet". Reaktionen kan dock inte ha kommit som en överraskning för Arnstberg, som i boken diskuterar begreppet politisk korrekthet och att den som hävdar generella samband mellan romskhet och kriminalitet löper risken att bli beskylld för antiziganism eller rasism.⁹⁰

Utgångspunkten för *Svenskar och zigenare* var en förfrågan från Stockholms socialförvaltning om att utvärdera den så kallade Stenbysektionens arbete med socialt utsatta romer i Rinkeby. Utvärderingens resultat redovisas i första hand genom rikliga rapportutdrag om romsk misär ur socialtjänstens perspektiv. Arnstbergs studie utmynnar dock i mer generella reflektioner. Den övergripande slutsatsen är att det genom socialpolitik gjorts enorma ansträngningar för att hjälpa romer in i det svenska samhället, men att resultatet varit magert.⁹¹ Redan i förordet konstaterar Arnstberg att bilden kanske blivit ljusare om han inte bara skildrat "socialvårdens zigenare", men diagnosen att romsk kultur är grundproblemet återkommer likväl i många variationer. En ytterligare distinktion som görs är att hans empiriska underlag främst gäller romer som invandrade på 1960- och 1970-talet. Liksom Katarina Taikon menar han att svenska romer i högre grad var beredda till assimilering än de invandrade, vilka genom sitt beteende dessutom drog dåligt rykte över de svenska romerna. Arnstbergs tolkning är dock en annan än Taikons: när romerna i Sverige "fick påspädning från Europa gavs ... möjlighet att vitalisera och stärka den zigeniska kulturen. För de flesta var detta mer attraktivt än assimilation och genom giftermål och förebilder byggdes den mycket försvarsbenägna och motståndskraftiga zigeniska kultur vi känner idag".⁹² Arnstbergs bok ska alltså läsas som en generell diskussion av romskhet i Sverige.

Vår bild och samhällets behandling av romer har enligt Arnstberg på avgörande sätt påverkats av akademiker och journalister. Han kritiserar för det första den genre han benämner ”solidariska experter”, till vilka han räknar bland andra psykologen Arne Trankell och Ivar Lo. Dessa, menar Arnstberg, förställde blicken dels genom att peka på ”historien och på förtrycket som förklaring till zigenarnas nuvarande livsmönster och villkor”, dels genom att framhäva ”den zigeniska kulturen” som särskilt värdefull. Så här avfärdar Arnstberg Trankells resonemang kring det jag tidigare benämnt fördomarnas cirkel:

Först får de mindervärdiga jobb, en form av diskriminering, och därefter identifieras de med dessa jobb och får dåligt rykte. Det är onekligen ett kringelikrokigt sätt att resonera, som bara kan förstås om man inser att den viktigaste ambitionen är, att höja zigenarna i omgivningens anseende.

Som motbild anför Arnstberg Thesleffs beskrivning från 1904 ”byggd på egna erfarenheter men samtidigt fjärran från alla tankar på solidaritet med zigenare”. Av denna meddelas att romer livnär sig på musik, dans, kittelflickning, spådom, kortkonster, besvärjelser, kvacksalveri och stöld, men framför allt på tiggeri.⁹³ Genom att betona att det handlar om Thesleffs egna erfarenheter framställs hans beskrivning som tidlös sanning, dessutom skapas bilden av en politiskt korrekt mekanism som får oss att tuga om ”zigenares” kriminalitet och luredrejeri.

För det andra kritiserar Arnstberg vad han kallar ”den naiva realismen” hos Tillhagen, Takman och Taikon: att utifrån en välfärdspolitisk grundsyn bortse från romers oförmåga och ovilja att anpassa sig till svenska normer och svensk livsstil. Denna riktning har enligt Arnstberg på ett fatalt sätt påverkat svensk ”assisterande” socialpolitik gentemot romer alltsedan 1960 och framåt. Framkomliga vägar skulle enligt Arnstberg vara antingen ”tolerans” i betydelsen att romer får leva som de vill, men inte kan avkräva samhället förmåner, eller ”ignorans” i betydelsen att romskheten negligeras och förlorar sin betydelse i samspelet mellan romer och samhället. Orsaken till denna kategoriska slutsats är att Arnstberg identifierar ”den zigeniska livsformen”, eller annorlunda uttryckt, den romska kulturen, som inkompatibel med det svenska samhället.

Arnstbergs historieskrivning anknyter i ett första led till den gängse: att lagar historiskt sett främst riktat sig mot vissa romers livsstil, framför allt mot nomadism, och inte mot romer som etnisk grupp.⁹⁴ I det andra ledet spekulerar Arnstberg i att den nomadiserande romska livsstilen uppstod när slaveriet i Rumänien avskaffades under andra halvan av 1800-talet. Erfarenheten av slaveriet cementerar enligt Arnstberg en inställning att arbete ”är liktydigt med underkastelse, ofrihet och i värsta fall slaveri”.⁹⁵ Det

tredje ledet handlar om slavättlingarnas möte med det svenska: "Troligen har zigenarna aldrig någonsin i något land mött en majoritetsbefolkning så fast beslutna att med de bästa avsikter hjälpa dem 'in i samhället', som var fallet i 1960-talets Sverige."⁹⁶ Arnstberg menar att romer under denna tid upplevde en "medial medvind", vilken han ser som orsak till ett socialt genombrott där romer fick tillträde till bostäder, restauranger och skolor. Arnstberg menar att romer besvarade denna "generositet" med asocialt beteende. Den starka reaktionen mot Jan Guillous generaliserande sammankoppling av "zigenare" och kriminalitet i TV-programmet *Rekordmagasinet* 1986 anföras som bekräftelse på att 1960-talets tendens hållit i sig.

I stället för svag och förtryckt pläderar Arnstberg för att vi ska se romskheten som en stark motkultur, med vilket han menar "att se zigenarna som strategiska, skickliga och kompetenta – och samtidigt ...amoraliska". Enligt detta synsätt har romer manipulerat och plockat ut fördelar ur systemet där det går, men envetet vägrat att acceptera lönearbete, skolgång och lägenhetsboendets normer: starka lojaliteter inåt, acceptans för oärlighet och kriminalitet så länge det riktar sig mot gadge. "Det zigeniska" består då främst i en nomadisk livsstil i urban tappning, starka släktband och intensiv social interaktion inom gruppen.⁹⁷ Med långa referat ur rapporter vill Arnstberg "visa hur zigenares liv kan te sig i socialarbetarnas ögon – bortom all romantik, bortom den politiskt korrekta retoriken kring värdet av ett etniskt minoritetsliv".⁹⁸ Det är ingen vacker läsning och författaren uttrycker medkänsla utifrån sin diskursposition: "För mig, när jag läser socialtjänstens akter, finns det bara en reaktion: att beklaga det oblidade ödet som gör att vissa människor fötts till zigenare."⁹⁹

Romskhet framställs som inkompatibel med svenskt välfärdssamhälle.¹⁰⁰ Konsekvensen blir att ifrågasätta den romska kulturens existensberättigande i det svenska samhället:

Däremot är det naturligtvis möjligt att assimilera zigenare i egenskap av individer. Antingen genom att ta ifrån dem deras barn och fostra dem bort från det zigeniska, som man gjort i Norge under mellankrigstiden, eller att ge specialträning och kompetenser till motiverade zigenare, så att de vågar ta språnget över det ingenmansland som skiljer de båda kulturerna åt. I inget av fallen kommer dessa zigenare emellertid att kunna ta med sig den zigeniska kulturen.¹⁰¹

Hävdandet av asocialt beteende som en essentiell beståndsdel i romsk kultur och den kollektiverande synen på romer som socialt hot placerar in Arnstberg i antiziganismens långa akademiska tradition. Problemställningen leder till diskussion av lösningar som går ut på kulturell avprogrammering

i en eller annan form. Därmed sammanhänger bilden att romer besvarar majoritetsbefolkningens ”generositet” med asocialt beteende som provocerar fram en stundtals aggressiv antiziganism, vilken enligt denna diskurs är oacceptabel, men samtidigt övervägs som hypotetiskt disciplinerande:

Om man tänker sig att grannar och samhället skruvar upp sanktionerna [...] då kan man tänka sig att zigenarna snabbt ”lär sig”, dvs. ändrar sitt beteende. [...] I dagens demokratiska samhälle har inte polisen rätt att särskilt förfölja zigenare, lika lite som grannar har möjlighet att bilda medborgargården. De får inte heller utöva åverkan på zigenarnas bilar. [...] Att det sedan finns orsaker till förföljelsen väger i sammanhanget lätt – det finns ju praktiskt taget alltid orsaker till förföljelse.

Till skillnad från 1700-talets ”zigenareexperter” framställer emellertid Arnstberg sig själv som motdiskurs mot den rådande tidsandan: generell välfärdspolitik och mångkulturalism. Motdiskursens stildrag att genom kalkylerade ”tabubrott” ta spjörn mot ”politisk korrekthet” är i sig en referens till nykonservativa och kulturrasistiska debatter i andra länder.¹⁰²

Avslutande diskussion

Svårigheten att identifiera vad som döljer sig bakom etiketten ”zigenare” i historiska verk har av forskare ofta angivits som skäl för att själva använda begreppet. Jag har i inledningen angivit mina skäl till att i stället använda termen romer. I alla undersökta verk finns referenser som kopplar kollektivsymbolen ”zigenare” till romer, främst genom referenser till utomeuropeiskt ursprung och språk som alltsedan Grellmann konstaterats härröra från Indien; också Björckmans avhandling från 1730 innehåller språkliga referenser till romani chib, även om denne inte kunde placera och benämna språket. Kring romer har formulerats godtyckliga och socialt stigmatiserande kännetecken, vars förekomst i sin tur tjänat som motivering för att applicera stämpeln ”zigenare” på människor oavsett etniskt ursprung. Även Katarina Taikons användning av begreppet visar att det är navet i en stigmatiserande diskursformation som det på svenska, lika lite som på tyska, kan ses isolerat från och därför kan det aldrig brukas neutralt. Användningen av ”zigenare” som analytiskt begrepp är inte bara pejorativt och missvisande – det leder oss bort från en forskningsuppgift som formulerades redan av Rabenius 1791: vilken social verklighet syftar källornas ”zigenare” eller ”tattare” på? Artikeln pekar på ytterligare forskningsluckor: bakgrunden till Vitterhetsakademins initiativ 1779, sambandet mellan antisemitism och antiziganism i svensk kontext, utbytet mellan svenska och tyska diskurser samt frågan

om varför antiziganismen här tar en socialt interventionistisk väg medan den i Tyskland eskalerar till folkmord.

Artikeln har visat på en stark intertextualitet mellan facklitterära konstruktioner av "zigenare" som kollektivsymbol i relevant litteratur från 1700- respektive 1900-talen. Annorlunda uttryckt föreligger en stark kontinuitet i antiziganismen som diskursformation, som tar sig uttryck i naturalisering av exkluderande diskurser, växelvis utifrån sociala och etniska kriterier. Ett huvudmotiv är att måla upp "zigenare" som främlingar, vilka genom asocialt beteende sviker gästfriheten och därigenom drar på sig fientlighet: de vägrar anpassa sig och eftersom öppet våld inte ingår i den moderna antiziganismens officiella repertoar måste de därför tvångsassimileras, vilket emellertid innebär slutet på "zigenaren som zigenare". Ur ett nutidsperspektiv korresponderar detta med diskurser som generellt ifrågasätter minoritetskulturer och mångkulturalismen som idé.

'A Gypsy is a gypsy': a literary construction in a long-term perspective

This article analyses Swedish antiziganism (anti-Gypsyism) in a long-term perspective as a discursive formation deriving from the conceptual gypsy: a historically constructed image born of social, religious, and racial prejudice that is projected onto Roma and others. The source material has been chosen to reflect the intertextuality between the non-fictional gypsology literature of the eighteenth and twentieth centuries: the influential work of the German historian Heinrich Moritz Grellmann is compared with the Swedish doctoral dissertations of Samuel P. Björckman (1730) and Laurentius Rabenius (1791); the three-part documentary *Zigenare* (1929, 1955 and 1963) by the popular Proletarian School author Ivar Lo-Johansson; the civil rights intervention by Katarina Taikon from a Roma discourse position (*Zigenare är vi*, 1963); and finally Karl-Olov Arnstberg's controversial study *Svenskar och zigenare* (1998).

The article posits a strong link between the academic antiziganism of the eighteenth and twentieth centuries, and the notions of Roma culture as essentially anti-social, and thus to be combated by forced assimilation; of Roma as ungrateful for the generosity of their hosts; and of antiziganism as caused by Roma behaviour. The continuity is obvious in the use of recurring reference codes, such as typologies of 'gypsy' crimes, used in a circular argument to slap the label of gypsy on actual and supposed Roma. The study also exposes the biological racism inherent in Swedish antiziganism, and in the case of Lo-Johansson clarifies the meaning of philoziganism as excluding and essentialist in its romantic projections onto Roma. Further,

the article shows that 'zigenare' ('gypsy') in Swedish is unambiguously linked to a pejorative discourse, though in all the works discussed it is used in *references to*, but not always when *referring to* Roma, and is thus considered unsuitable, as well as unethical, as an analytical notion.

Keywords: Antiziganism, anti-Gypsyism, philoziganism, discourse analysis, Sweden

Noter

- 1 Karl-Olov Arnstberg, *Svenskar och zigenare: en etnologisk studie av samspelet över en kulturell gräns*, Stockholm 1998, s. 220.
- 2 Heinrich Moritz Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend der Lebensart und Verfassung. Sitten und Schicksale dieses Volkes seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung*, 2. uppl., Göttingen 1787, Vorrede III och s. 39–40.
- 3 Wolfgang Wippermann, "What does Antiziganism mean? Proposal of a Scientific Definition from Different European Viewpoints", paper på II. Internationale Antiziganismuskonferenz, Hamburg 2005. Jfr Michael Stewart & Márton Rövid (red.), *Multi-Disciplinary Approaches to Romany Studies. Selected Papers from Participants of Central European University's Summer Courses 2007–2009*, Budapest 2010, i vilken "anti-Romany racisms" används som klammerbegrepp. Se även Maria Rosvoll & Natasha Bielenberg, *Antisiganisme – stereotypier og diskriminering av rom*, Oslo 2012.
- 4 DO, *Diskriminering av romer i Sverige. Rapport från DO:s projekt åren 2002 och 2003 om åtgärder för att förebygga och motverka etnisk diskriminering av Romer*, Stockholm 2004.
- 5 SOU 2010:55, *Romers rätt. En strategi för romer i Sverige. Slutbetänkande från Delegationen för romska frågor*, Stockholm 2010, s. 166.
- 6 Se Laura Palosuo, *En inventering av forskningen om romer i Sverige*, Uppsala 2009, s. 28–29 respektive Vanja Ljubic, *Romaphobia among Adolescents. The Role of Perceived Threat, Nationalism and Acculturation Expectations*, Leiden 2011.
- 7 <http://www.levandehistoria.se> (2012-12-10).
- 8 Robert Brisenstam, "What is a 'Gypsy'? On some differences between the legal prerequisite 'Gypsy' and some Romani self-denominations", *Romani E Journal* 2011:6.
- 9 Jfr Palosuo 2009, s. 29. För min tillämpning av begreppet diskursformation, se Jan Selling, *Ur det förflutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000*, Stockholm/Stehag 2004, s. 43–47.
- 10 I EU-dokument används "romer" som samlingsbegrepp för folkgrupper som romer, sinti, travellers, Kalé, gens du voyage m fl, vilka anses ha vissa gemensamma kulturella drag. (Communication From The Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions, "An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020", COM [2011] 173, s. 2.) Många forskare framhäver språkens släktskap och det gemensamma indiska ursprunget som kriterium. (Hristo Kyuchukov, *Essays on the Language, Culture and Education of Roma*, Uppsala 2010, s. 14.) I svensk minoritetspolitik inkluderas gruppen resande i begreppet men det påpekas att det finns resande som inte ser sig som romer. (SOU 2010:55, s. 81.)
- 11 Se Wim Willems, *In Search of the True Gypsy: from Enlightenment to Final Solution*, London 1997, s. 297–299 och Wolfgang Wippermann, *Wie die Zigeuner: Antisemitismus und Antiziganismus im Vergleich*, Berlin 1997, s. 238f.

- 12 Ivar Lo-Johansson, *Zigenare. En sommar på det hemlösa folkets vandringsstigar, med ett tillägg tjugofem år efteråt, samt en efterskrift 1963*, Stockholm 1963; Katarina Taikon, *Zigenare är vi*, Stockholm 1967; Arnstberg 1998.
- 13 För historiografi, se Palosuo 2009 och Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*, Tromsø 2009.
- 14 2013 utkommer min monografi *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*, som analyserar diskursernas praktik och förändring under svenskt 1900-tal samt den politiska uppgörelsen med antiziganismen sedan 2000. Se även kommande avhandlingar av Martin Ericsson om "tattarfrågan" och Ida Ohlsson Al Fakir om medicinalstyrelsen samt David Sjögren, *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*, Umeå 2010 och Martin Ericsson, "De utestängda. Kommunal diskriminering av 'tattare' i Halland 1880–1941", i *Möten med historiens mångfald*, Lars Berggren, Klas-Göran Karlsson & Charlotte Tornbjær (red.), Lund 2010.
- 15 Detta begrepp för etnisk benämning används exempelvis av Minken 2009, s. 219.
- 16 Gabrielle Spiegel, "History, historicism and the social logic of the text in the Middle Ages", i *The Postmodern History Reader*, Keith Jenkins (red.), London 1997.
- 17 SOU 2010:55, s. 81–82. Jfr den norska diskussionen i Chalak Kaveh "'Sigøynerplagen'. Kontinuitet og brud i tysk sigøynerpolitikk 1929–1938", Masteroppgave i historia, humanistiska fakulteten, Oslo universitet 2010, s. 15–17 resp. Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring: en svensk kulturhistoria*, Viborg 2005, s. 350.
- 18 Se t ex Grellmann 1787, s. 22 och Lo-Johansson 1963, s. 23. Se även Miiika Tervonen, "Gypsies", "Travellers" and "Peasants". *A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925*, Helsingfors 2010, s. 82–83 och Willems 1997, s. 78.
- 19 Norma Montesino, *Zigenarfrågan: intervention och romantik*, Lund 2002, s. 95.
- 20 Montesino 2002, s. 95. Tervonen 2010 kopplar distinktionen till rasföreställningars genomslag i svensk nationalism på 1910-talet, s. 87.
- 21 Socialstyrelsen fastslog 1944 omöjligheten att "med avseende på utseende, levnadssätt m. m. avgränsa tattarbefolkningen från landets övriga invånare", varför registrering skedde på grundval av "lokala sagesmäns" utpekanden. ("Tattarnas antal och levnadsförhållanden", i *Sociala meddelanden* 1945, s. 377–392.) Jfr Tervonen 2010, s. 10–11; Minken 2009, s. 256–261; Gunborg A. Lindholm, *Vägarnas folk. De resande och deras livsvärld*, Göteborg 1995, s. 64–65 och Bennie Åkerfeldt, *Buron kallar oss tattare*, Fritsla 2008, s. 39–44.
- 22 Tervonen 2010.
- 23 Ian Hancock, *The Pariah Syndrome. An Account of Gypsy Slavery and Persecution*, Ann Arbor 1987.
- 24 Exempelvis socialdarwinism och biologiskt rasistisk antiziganism hos Herman Lundborg, *Rasbiologi och rashygien*, Stockholm 1922, s. 40. Om kulturrasism i nutida pressdiskurser om romer, se Irina Bohn, Franz Hamburger & Kerstin Rock, "Die Konstruktion der Differenz: Diskurse über Roma und Sinti in der Lokalpresse", DFG-projekt, rapport 1994. Jfr Björn Furuhausen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter*, Stockholm 2007. Se även Anders S. Wigerfelt, "Forskning och föreställningar – betydelsen av hur rasism definieras inom forskning och i utredningar", i SOU 2004:48, s. 21–54; Étienne Balibar, "Finns det en 'nyrasism'?", i Étienne Balibar & Immanuel Wallerstein, *Ras, nation, klass: mångtydiga identiteter*, Göteborg 2002, s. 33–47 och Wulf D. Hund, *Rassismus: die soziale Konstruktion natürlicher Ungleichheit*, Münster 1999.
- 25 Wippermann 2005. "Philoziganismus" har på tyska lanserats som analogt med filosemitism, se bl a Markus End, Kathrin Herold & Yvonne Robel (red.), *Antiziganistische Zustände. Zur Kritik eines allgegenwärtigen Ressentiments*, Münster 2009, s. 19. Se även

- Hans Richard Brittnacher, "Der ewige Wanderer. Zur Imago des Zigeuners", i *Akten des XI. Internationalen Germanistenkongresses Paris 2005: "Germanistik im Konflikt der Kulturen". Bd. 6: Migrations-, Emigrations- und Remigrationskulturen – Multikulturalität in der zeitgenössischen deutschsprachigen Literatur. Jahrbuch für Internationale Germanistik*, Jean-Marie Valentin (red.), Berlin 2007, s. 27–34. Jfr SOU 2010:55, s. 166.
- 26 Norma Montesino, "The Gypsy question and the Gypsy expert in Sweden", *Romani Studies*, series 5, vol.11, nr 1, 2001, s. 1–23. För en utförlig svensk forskningsöversikt, se Palosuo 2009.
- 27 Se t ex Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet: tattarnas spel med rättvisan*, Stockholm 1993 och Adam Heymowski, *Swedish "Travellers" and Their Ancestry. A Social Isolate or an Ethnic Minority?*, Uppsala 1969. Jfr diskussionen i Bo Hazell, *Resandefolket. Från tattare till traveller*, Stockholm 2002, s. 11–15, i Tervonen 2010, s. 11–12 samt Thomas Actons kritik av Leo Lucassen i Kaveh 2010, s. 30, not 58. Se även Yaron Matras, "The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity", i *The Role of Romanies. Images and Counter-Images of "Gypsies"/Romanies in European Cultures*, Nicholas Saul & Susan Tebbutt (red.), Liverpool 2004, s. 53–78.
- 28 Willems 1997, s. 3–7; Gregor Kwiek, "Unintentional exclusion", *Romani E Journal* 2009:1, s. 8, jfr Tervonen 2010, s. 14–17 och s. 30–33.
- 29 Jfr Selling 2004, s. 241–243.
- 30 Tervonen 2010, s. 3–4.
- 31 Per Haave, *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo 2000; Maija Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, Stockholm 1998; Markku Mattila, "Sterilization policy and Gypsies in Finland", opubl. paper på "Ett nordiskt seminarium i romers och resandes historia", Uppsala 2011. Jfr Martin Ericsson & David Sjögren, "Problematiske utgångspunkter. Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer", *Historisk Tidskrift* 2011:2, s. 252.
- 32 Wolfgang Wippermann, *Auserwählte Opfer? Shoah und Porrajmos im Vergleich: eine Kontroverse*, Berlin 2005, s. 56–63.
- 33 Se t ex Leo Lucassen, *Zigeuner. Geschichte eines politischen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700–1945*, Köln 1996 och Ingvar Svanberg & Ingvar Thydén, *Inationalismens bakvatten: hur svensken blev svensk och invandraren Främling*, Lund 1994.
- 34 Minken 2009, s. 431.
- 35 Joachim Krauss, "Die Festschreibung des mitteleuropäischen Zigeunerbildes. Eine Quellenkritik anhand des Werkes von Heinrich M. G. Grellmann", i *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 19, Wolfgang Benz (red.), Berlin 2011, s. 33–56. Jfr Willems 1997, s. 22–92.
- 36 Montesino 2002, s. 61–64; jfr Montesino 2001 och Montesino, *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv*, Lund 2010, s. 41f.
- 37 Grellmann 1787, Vorrede III; alla citat i förf. övers.
- 38 Grellmann 1787, s. 280–382.
- 39 Grellmann 1787, s. 39–40.
- 40 Grellmann 1787, s. 145.
- 41 Grellmann 1787, s. 171 och s. 153.
- 42 Grellmann 1787, s. 88–89.
- 43 Grellmann 1787, s. 214.
- 44 Grellmann 1787, s. 215.
- 45 Grellmann 1787, s. 236–241. Jfr begreppet "utrotning" gällande romer i Björckman, nedan.
- 46 Grellmann 1787, s. 55.
- 47 Grellmann 1787, s. 15.

- 48 Grellmann 1787, s. 41.
- 49 Grellmann 1787, s. 103.
- 50 Jfr SOU 2010:55, s. 194–199 och Hazell 2002, s. 138–143. Se även Lo-Johanssons beundrande skildringar av romska musiker, Lo-Johansson 1963, s. 76–85.
- 51 Grellmann 1787, s. 125.
- 52 Grellmann 1787, s. 181.
- 53 Grellmann 1787, s. 183.
- 54 Grellmann 1787, s. 184–185.
- 55 Grellmann 1787, s. 193.
- 56 Grellmann 1787, s. 188–189.
- 57 Grellmann 1787, s. 190.
- 58 Grellmann 1787, s. 191–193.
- 59 Se Hazell 2002 s. 105–116.
- 60 Bidraget, av den finländske prästen Christfried Ganander, ansågs dock inte leva upp till akademiens vetenskapliga kriterier och publicerades aldrig. (Montesino 2002, s. 57 f.)
- 61 Elin Strand, ”’Dessa synnerligen otacksamma främlingar’: vetenskaplig antiziganism i ljuset av två svenska 1700-talsavhandlingar”, *Romani E Journal* 2009:1, s. 44.
- 62 Samtliga citat nedan ur Rabenius och Björckman i Johnny Strands opubl. övers., kopia i författarens ägo.
- 63 Jfr kritiken mot Heymowski, se Hazell 2001, s. 47–50. Hazells kritik tillbakavisas av Tervonen 2010, not 38, men får visst stöd i Minken 2009, s. 194–196.
- 64 Rabenius hänvisar till artikeln ”Essay on the varieties of the human race: from Buffon, Linnæus, Goldsmith and other natural historians”, *English Magazine* 1774.
- 65 Källan är Bonaventura Vulcanius.
- 66 Lo-Johansson 1963, s. 221–223.
- 67 Lo-Johansson 1963, s. 177.
- 68 För begreppet hegemonisk intervention, se Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000, s. 55.
- 69 Se Maja Hagerman, *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*, Stockholm 2006, s. 382 och 396. Jfr Svanberg & Tydén 2005, s. 258–272 samt Tervonen 2010, s. 87.
- 70 Lo-Johansson 1963, s. 221.
- 71 Lo-Johansson 1963, s. 177. Jfr Hazell 2002, s. 105–116.
- 72 Lo-Johansson 1963, s. 28–29.
- 73 Lo-Johansson 1963, s. 31. Jfr nutida pressdiskursers koppling mellan kriminalitet och romer (Bohn, Hamburger & Rock 1994).
- 74 Lo-Johansson 1963, s. 32.
- 75 Lo-Johansson 1963, s. 33–34.
- 76 Jfr Katarina Taikonns kritik: ”Han har sett på zigenarna genom färgade glasögon – dock är han diktare, ej vetenskapsman.” (Taikon 1967, s. 92.)
- 77 Lo-Johansson 1963, s. 163.
- 78 Jfr Jan Selling, ”Lättjans utopi”, *Arena*, april 2010.
- 79 Lo-Johansson 1963, s. 207.
- 80 Taikon 1967, s. 35.
- 81 Taikon 1967, s. 32.
- 82 Taikon 1967, s. 34.
- 83 Taikon 1967, s. 36.
- 84 Taikon 1967, s. 36.
- 85 Taikon 1967, s. 89.
- 86 Taikon 1967, s. 59. Taikon har hämtat citatet från John Takman, ”Som läkare för zigenarna”, *Sociala meddelanden* 1962:6, s. 462.

- 87 Taikon 1967, s. 66.
88 Taikon 1967, s. 78.
89 Taikon 1967, s. 92f.
90 Karl-Olov Arnstberg, "Sanning och imer-forskning", i *Vem älskar IMER-forskning. En jubileumsskrift för CEIFO 2009*, Stockholm 2009, s. 90–93. I artikeln används begreppet "romer", i boken genomgående "zigenare".
91 Arnstberg 1998, s. 424.
92 Arnstberg 1998, s. 201.
93 Arnstberg 1998, s. 48–49.
94 Arnstberg påpekar att "etnisk" grupp har starkare rätt till skydd i samhället än "social" grupp, vilket fått betydelse i diskussionen om resande, Arnstberg 1998, s. 110f. (Jfr Svensson 1993.)
95 Arnstberg 1998, s. 45.
96 Arnstberg 1998, s. 70–71, 93–95 och 101.
97 Arnstberg 1998, s. 174 och 178.
98 Arnstberg 1998, s. 372.
99 Arnstberg 1998, s. 416.
100 Arnstberg 1998, s. 424.
101 Arnstberg 1998, s. 220.
102 Jfr Selling 2004, s. 47–52.